

XIV CONVIVENCIA POD PALJBOM
GENOCID I KNJIGE NA LOMAČI U BOSNI

András Riedlmayer

Požar je trajao danima. Sunce je zatamnio dim knjiga, i po gradu su listovi nagorelih papira, nežne stranice sivog pepela, padali kao crni sneg. Uхватivši stranicu mogla se osetiti njena vrelina, i na trenutak pročitati fragment teksta kao neki neobični crno-sivi negativ, sve dok se, kako je temperatura padala, stranica u prstima nije pretvarala u pepeo.

Kemal Bakaršić, o paljenju bosanske Nacionalne i univerzitetske biblioteke, 25-27. avgust 1992. ("The Libraries of Sarajevo")

Sve što je napisano traje, sve što je sećanje nestaje.

Mula Mustafa Bašeskija (1731-1809),
hroničar života u Sarajevu u 18. veku

Najčuvenija knjiga u Bosni je rukopis sa divnim iluminacijama poznat pod nazivom Sarajevska Hagada. Iako je u Bosni našla dom još na početku 17. veka, Hagada je nastala na drugom mestu i u drugom vremenu. Ona je svedočanstvo o umetničkoj i kulturnoj kreativnosti onih koji su je stvarali, cenili i čuvali tokom stoleća. Ona je opstala. Najmanje četiri puta tokom svoje duge istorije Sarajevska Hagada je preživela pokušaje uništenja multikulturnih zajednica. Svaki od tih pokušaja da se iskoreni pluralizam bio je propraćen paljenjem knjiga. Ovaj mali kodeks, koji sadrži šezdeset devet minijatura i tekstove koji se čitaju za vreme jevrejskog praznika Pesaha, kao i izbor religioznih pesama i molitvi, nastao je oko 1350. godine u kraljevstvu Aragon.¹ To je redak i posebno lep primerak rukopisne delatnosti na hebrejskom koja je cvetala u *convivencia* srednjovekovne Španije - u pluralističkom društvu gde je uprkos zavistima i tenzijama među pojedincima i zajednicama, postojao saživot i interakcija među religijama (hrišćanstvo, judaizam i islam), kulturama i jezicima (romanski, hebrejski i arapski).

Sve tri velike monoteističke religije - judaizam, hrišćanstvo i islam – knjizi pridaju specijalan status, smatrajući da su u njoj pohranjeni božje otkrovenje i zakon, da je ona sredstvo

učvršćivanja zajednice i prenošenja i razvijanja tradicije. U epohi *convivencia* knjiga je takođe igrala glavnu ulogu u vezama nastalim preko kulturnih i religijskih granica, vezama koje su, nadrastajući čuvene prevodilačke projekte i filozofske rasprave, interakcijom dovele do novih umetničkih i književnih oblika. Pod tim mislimo na pojave kao što je rađanje sekularne poezije na hebrejskom pod uticajem arapskih poetskih formi, i cvetanje umetnosti vezanih za knjigu u sve tri tradicije. Čak i religijski rukopisi, poput Biblijâ i Hagadâ ili hrišćanskih biblijskih komentara Beatusa iz Liebane, jasan su izraz prožimanja islamskih, jevrejskih i hrišćanskih umetničkih tradicija. Jevrejin Profiat Duran, lekar, filozof i astrolog na dvoru kralja Jovana I Aragonskog, pisao je u XIV veku o značaju lepih knjiga:

Učiti bi uvek trebalo iz lepih i ugodnih knjiga, napisanih skladnim rukopisom na finom pergamentu i raskošno uvezanih, i to treba raditi u lepim građevinama; jer posmatranje i proučavanje skladnih oblika sa delikatnim crtežima i ljupkim ornamentima jedna je od onih stvari koje prijaju duši, koje je podstiču i krepe. I zato je na čast našoj zemlji što su u svakom pokoljenju imućni i istaknuti ljudi podsticali stvaranje lepih rukopisa.²

Mnogi "lepi rukopisi" koji su oduševljavali Profiata Durana i njegove pobožne i učene savremenike nisu preživeli drugu polovinu petnaestog veka, kada je, sa masovnim izgonom Jevreja i muslimana sa Iberijskog poluostrva, došlo do tragičnog kraja epohe *convivencia*. "Čišćenje" svih nehrišćana bilo je praćeno ceremonijalnim paljenjem jevrejskih i islamskih knjiga. Masovno paljenje jevrejskih knjiga u Valladolidu (1461) i Salamanki (1490) prethodilo je progonima iz 1492. godine, a trijumf katoličanstva nad islamom i nasilna hristijanizacija muslimana ili njihovo isterivanje iz Španije proslavljeni su 1499. godine javnim i svečanim spaljivanjem islamskih knjiga u Granadi, po nalogu nadbiskupa Toleda, Francisca Jiménez de Cisnerosa.³

Jedna od knjiga koje su umakle vatri jeste i kodeks poznat pod nazivom Sarajevska Hagada, koju su kao dragoceno porodično blago u egzil odneli njeni jevrejski vlasnici kad su izgnani iz Španije. Od nekoliko rukopisa koji su ostali iz zlatnog doba književnog stvaralaštva na hebrejskom u Španiji, nijedan nije ostao u zemlji u kojoj je nastao. Posle boravka u severnoj Italiji, ova Hagada je početkom 17. veka dospela u Bosnu gde je zajednica španskih Jevreja našla utočište i novi oblik *convivencia* u gradu Sarajevu.

Tokom šesnaestog veka Sarajevo je iz sela u podnožju srednjovekovne tvrđave preraslo u trgovački i administrativni centar otomanske provincije Bosne. Bio je to grad u kome su

András Riedlmayer

muslimanski, jevrejski i hrišćanski trgovci, zanatlije, učenjaci, sveštenici i težaci živeli jedni pored drugih; tamo se religiozna i kulturna raznovrsnost doživljavala kao normalno tkivo zajedničkog života. Kao i u srednjovekovnoj Španiji, *convivencia* u Sarajevu nije značila odsustvo statusne hijerarhije ili nepostojanje povremenih trvenja među pojedincima i grupama, nego to da je pluralizam doživljavao kao datost.

Među dobročinstvima Gazi Husrev-bega, prvog muslimana iz Bosne na položaju upravitelja u Sarajevu, bila je i prva gradska biblioteka, osnovana 1537. godine. U blizini glavne džamije koju je takođe podigao Gazi Husrev-beg, stajala je i prva gradska pravoslavna crkva, sagrađena da bi trgovce te vere privukla na tada novoootvorene bazare. Drugi osmanski upravitelj Sijavuš-paša 1580-81. godine dao je jednoj islamskoj verskoj zadužbini (*vakuf*) sredstva za izgradnju velikog stambenog kompleksa (*han*) za siromašnije članove sarajevske jevrejske zajednice i odobrio podizanje prve sinagoge u gradu.⁴

Grad je rastao i razvijao se pretvorivši se u centar književnog i intelektualnog života i produkcije knjiga. Kolofoni postojećih rukopisa i dokumenata pružaju informacije o imenima nekoliko stotina bosanskih autora i prepisivača koji su stvorili na hiljade rukopisa na raznim jezicima i pismima: na arapskom, osmanskome turskom, persijskom, hebrejskom, latinu (judeo-španskom), na bosanskom slovenskom pisanom arapskim pismom (*alhamijado*), bosančicom (bosanska varijanta ćirilice) ili latinicom, kao i na crkvenom staroslovenskom ili crkvenom latinskom. Iz interakcije raznih kultura u Bosni, kao i u *convivencia* srednjovekovne Španije, nastale su neobične kompleksne poetske forme slovenskih muslimana, u kojima je uz klasični arapski i persijski stih jasan uticaj petrarkijanskih soneta koji je tu dospao preko dalmatinske obale.⁵

U svom novom sarajevskom domu, čarobna malena Hagada iz Aragona i dalje je igrala centralnu ulogu u porodičnim obredima vezanim za Pesah. Na nekim stranicama su tragovi vina i hrane; na jednom mestu se pak vidi dečije škrabanje. Pre kraja stoleća Hagada je opet bila izložena opasnosti. Sarajevo i sarajevska verzija *convivencia* našli su se na udaru 1697. godine kad je grad opljačkala i spalila vojska habzburškog cara, koju je predvodio princ Evgenije Savojski. Samo jedanaest godina pre toga vojska Habzburgovaca i njihovih saveznika iz Svete Alijanse na juriš je osvojila Budim, glavni grad osmanlijske Ugarske. Grad je pao 2. septembra 1686. godine nakon tromesečne opsade i teških borbi. Kad je pobjednička hrišćanska vojska prodrla u grad nije poštedela ni stanovnike niti njihove domove i dobra. U

poslednjoj deceniji osmanlijske vladavine, jevrejska zajednica Budima brojala je oko 1.000 ljudi. Jedva polovina njih preživela je prelazak grada u ruke hrišćana.

U kratkoj knjizi sećanja pod naslovom *Megilat Ofen* (Knjiga o Budimu) i u beleškama na margini biblijskog komentara, Isaac Schulhof, učeni i imućni član budimske jevrejske zajednice, svedoči o ovim događajima u kojima je izgubio ženu i sina, kuću i sve što je posedovao. Schulhof je bio svedok pljačkanja i ubistava na ulicama, kao i masakra koji su habzburški vojnici počinili nad sedamdeset dvoje Jevreja koji su potražili utočište u sinagogi. Na stotine zatvorenika ubili su pijani plaćenici na obalama Dunava. Ljude koji su preživeli opsadu i period koji je usledio, među kojima je bilo nekoliko stotina Jevreja i 6.000 muslimana, hrišćanski vojnici su prodali u roblje ili za njih tražili otkupninu. Za mnoge preživle Jevreje, uključujući i samog Schulhofa, otkupninu je platio Samuel Oppenheimer, bankar habzburškog cara; ostali su otkupljeni novcem koji su prikupile jevrejske zajednice širom Evrope.

“Čišćenje” nehrišćanskih zajednica Budima nije bio izolovan događaj. Pre toga je 1670. godine izdat carski edikt kojim se naređuje proterivanje svih Jevreja iz Beča i Donje Austrije. Samo Oppenheimeru i nekolicini Jevreja koji su smatrani neophodnim na dvoru dozvoljeno je da ostanu, ali su za tu privilegiju morali da plate veliku godišnju taksu (*Toleranzgeld*).

U Budimu i Pešti džamije i minareti su srušeni a tri gradske sinagoge su spaljene. Da su tom prilikom uništene i knjige može se zaključiti iz jedne od beležaka Isaaca Schulhofa na margini komentara svetihknjiga, gde se evociraju dani pre opsade:

Pre otprilike tri godine (to jest pre 1686. godine) tridesetak glava porodica [u Budimu] okupili su se i izabrali mene da s njima proučavam svete tekstove. Svake srede bih po celu noć do zore studirao pet Mojsijevih knjiga, Proroke i hagiografije, Mišnu, Hagadu i midraška dela. Na kraju bismo svi ustali i glasno pevali neku lepu melodiju kao što je “Moje duše voljeni” iz *Kapija Ciona* a onda bismo recitovali molitvu koja obično sledi nakon proučavanja svetih knjiga. Pošto se znanje obogaćuje nadmetanjem ljudi željnih znanja, i ostali bi se sakupili, neženje i mladi ljudi koji su se nedavno oženili; bilo ih je dvadesetak, koji su takođe angažovali jednog učenog čoveka

András Riedlmayer

da s njima studira... Da nije došlo do razaranja grada, ova institucija bi
večno trajala.⁶

Među preživelim nakon pada Budima nalazio se i učeni mladi čovek po imenu Zevi Hirsch Ashkenazi, koji će steći slavu kao jedan od vodećih verskih učenjaka svoga vremena. Njegova žena i mala ćerka ubijene su tokom opsade 1686. godine a roditelje su u zatočeništvo odveli pruski vojnici; on je pak našao bezbedno utočište u Sarajevu, gde ga je jevrejska zajednica uposlila kao *chachama* (rabina). Četiri godine kasnije rabin je otišao da potraži svoje roditelje u Berlinu tako da je bio pošteđen opetovanog prizora razaranja Budima, ovaj put u Sarajevu.⁷

Paljenje Sarajeva je opisano na jednom mestu u ratnom dnevniku princa Evgenija Savojskog:

23. oktobra [1697. godine] rasporedio sam vojsku na širokom frontu na brdu ispod kojeg se prostire grad. Odatle sam poslao odrede u pljačku. Turci su već bili odneli na sigurno najbolje stvari, ali je još bilo velikih količina raznovrsnih dobara. Predveče je grad zahvatila vatra. Grad je veoma velik i u dobroj meri otvoren; u njemu je 120 lepih džamija. Ostao sam u Sarajevu i 24. Zapalili smo grad i celu okolinu. Naša izvidnica koja je išla za neprijateljem donela je plen i dovela mnogo žena i dece, nakon što je pobila veliki broj Turaka.⁸

Opisujući Sarajevo, princ ne pominje knjige kao takve, no jedan anonimni muslimanski autor u stihu lamentira nad srušenim gradom izražavajući bol izazvan prizorom spaljivanja knjiga:

Došli su i spalili prelepi grad Sarajevo
Kao stoku su odvodili nevine ljude
Došli su i spalili prelepi grad Sarajevo
Spalili su na hiljade Korana i nebrojene ŠdrugeĆ knjige
Koliko li su džamija spalili, svetišta srušili
Celi grad, s kraja na kraj, srušili su i opustošili
Došli su i spalili prelepi grad Sarajevo. /prevod s engleskog⁹

Pre nego što su se princ Evgenije i njegova ekspedicija povukli s plenom i zarobljenicima, centar grada, sa sinagogom i kućama i radnjama prvog jevrejskog kvarta u Sarajevu oko El

Kortiha, velikog stambenog kompleksa koju je dao sagraditi Sijavuš-paša, bio je potpuno spaljen i opustošen. Mnogo je knjiga tad nestalo ali, iako drugog dokaza osim njenog opstanka nema, Sarajevska Hagada je i ovog puta spašena.¹⁰

Sarajevo sa svojom starom jevrejskom četvrti, ponovo je izgrađeno i osmanlijska vladavina je trajala još tri veka, sve dok grad nije preuzela jedna druga habzburška vojska 1878. godine. Na sreću, vremena su se promenila, i Habzburška imperija je po formi bila pluralistička zajednica koju više nije zanimalo nametanje jedinstvene vere svim podanicima. Umesto toga, novi gospodari u Bosni i Hercegovini hteli su da svoje tek stečene teritorije uvedu u moderno doba. Među doprinosima habzburške epohe na građanskom planu je Zemaljski muzej (Landesmuseum, sad Narodni muzej), osnovan u Sarajevu 1888. godine kao prva naučna institucija i istraživačka biblioteka organizovana prema zapadnom modelu. Kodeks koji se danas naziva Sarajevska Hagada kupljen je od privatnog lica 1894. godine postavši jedan od najdragocenijih predmeta u posedu novog muzeja. U Beču su je pregledali vodeći stručnjaci, a zatim je vraćena u sarajevski muzej, gde se nalazi i danas.

Iako je Sarajevo poznato po tome što se u njemu 1914. godine dogodilo političko ubistvo koje je bilo povod za Prvi svetski rat, grad je prošao kroz rat ne pretrpevši fizička oštećenja. Potkraj rata, u novembru 1918. godine, poslednji habzburški guverner Bosne baron Sarkotić predao je upravu Sarajeva lokalnim bosanskim vlastima. Nekoliko dana kasnije, srpsko-crnogorska vojska ušla je u grad i Bosna je postala deo novonastale Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je nedugo posle preimenovana u Jugoslaviju.

Od samog nastanka nova kraljevina bila je razdirana sukobima između pobornika centralizma s jedne i autonomaša s druge strane, kao i nacionalističkim ambicijama Srba i Hrvata. Od 1929. godine do početka Drugog svetskog rata, u zemlji je putem ukaza vladala kraljeva diktatura koja je produbila podele umesto da ih razreši. Uprkos političkim tenzijama i ekonomskoj depresiji 1930-ih godina, kulturni i književni život i dalje je cvetao među raznim nacionalnim i verskim zajednicama. U međuratnom periodu, otprilike polovinu svih Sarajlija činili su Bošnjaci (slovensko stanovništvo islamske veroispovesti), jednu sedminu Jevreji, a ostalo su bili pravoslavni Srbi, katolički Hrvati i drugi. Kulturna i književna društva, klubovi, verska udruženja, kao i radne i profesionalne grupe objavljivale su knjige, almanahe i novine i održavale na desetine biblioteka i čitaonica. Među njima je bila La Benevolencija (osnovana 1892. godine), najznačajnije jevrejsko kulturno-prosvetno i dobrotvorno društvo u Sarajevu, koje je 1933. godine otvorilo i svoju istraživačku biblioteku.¹¹

Nacistička Nemačka osvojila je Jugoslaviju u aprilu 1941. godine podelivši zemlju među svojim saveznicima i domaćim kolaboracionistima. Bosna i Hercegovina, podeljena na nemačku i italijansku okupacionu zonu, bila je priključena takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, na čijem je čelu bio brutalan fašistički režim koji su Nemci uspostavili u Zagrebu. Kao i u Prvom svetskom ratu i ovaj put je Sarajevo nakon četiri godine rata izašlo fizički gotovo neoštećeno, ali su Bosna i njeni narodi prošli kroz jezive patnje. Više od 300.000 Bosanaca svih nacija umrlo je u koncentracionim logorima, prilikom odmazdi, u masakrima, u borbama protiv nacista ili međusobnim sukobima. Najviše gubitaka su kao zajednica pretrpeli bosanski Jevreji: od otprilike 12.000-14.000 Jevreja u Bosni i Hercegovini samo je 2.000 preživelo holokaust.

U prvim danima nemačke okupacije uvedeni su antijevrejski zakoni i sve sarajevske sinagoge i ostale jevrejske institucije bile su opljačkane i demolirane.

Blaga koja nisu popljačkana bila su spaljena. Stolećima vođeni registri, vredno srebro, stare biblioteke i rukopisi sa iluminacijama gotovo sve što je činilo sarajevsko jevrejsko nasleđe bilo je odneto ili spaljeno.¹²

Među institucijama koje su se našle na udaru nacista i njihovih domaćih pristaša bila je i biblioteka La Benevolencije, jevrejske čitaonice i druge javne i privatne zbirke knjiga. Mnogo toga je izgubljeno u prvoj orgiji pljačkanja i razaranja, ali su se Nemci pobrinuli da spakuju neke od najvrednijih predmeta iz biblioteke La Benevolencije i istorijske dokumente o sarajevskoj jevrejskoj zajednici i da ih pošalju u Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, centralnoj ustanovi koja je osnovana da prikupi kulturno blago opljačkano širom Evrope. U jednom izveštaju sačinjenom u toku rata koji je sačuvan u bosanskoj državnoj arhivi, pomije se jedna takva pošiljka od dvanaest sanduka knjiga iz La Benevolencije, koja je poslana u Berlin 29. oktobra 1941. godine. Nakon oslobođenja Sarajeva, predstavnik La Benevolencije obavestio je Ministarstvo obrazovanja nove komunističke vlasti u Bosni da je biblioteka društva pre rata imala “oko 2.000 knjiga”, među kojima je bilo dokumenata “veoma starih i istorijski dragocelih... koje su ustaše [hrvatski kvislinški režim] odnele 1941. i do danas nismo uspeli da ustanovimo gde se te knjige nalaze”.¹³

Među malobrojnim preživelim iz tog mračnog vremena je i čuvena Sarajevska Hagada, koju je tokom okupacije od nacista sakrio jedan hrabri bosanski kustos. Više od pola veka kasnije,

još uvek ne znamo kako je Hagada spašena, ali neverovatna činjenica da ta knjiga - najčuvenije delo jevrejske kulture Sarajeva – ipak nije pala nacistima u ruke, inspirisala je niz anegdota i legendi. Prema jednom izvoru,

1941. godine odmah nakon što su okupacione snage ušle u Sarajevo, jedan nemački oficir je ušao u Zemaljski muzej i naredio direktoru [Dr Jozi Petroviću] da od cele bogate muzejske zbirke preda samo rukopis Hagade. Direktor je navodio razne razloge ne bi li odložio predaju dragocenog kodeksa u kožnom povezu, a u međuvremenu je uspeo da ga prokrijumčari iz velike muzejske zgrade do planinskog sela u blizini Sarajeva. Posle oslobođenja grada ovo pravo blago vraćeno je u sef muzeja.

Nedavne studije, koje se baziraju na dokumentima iz arhive Zemaljskog muzeja, dovele su u pitanje ključne elemente legendi o spasavanju Hagade, poput dramatične priče o rukopisu koji je tajanstveno izvučen iz zgrade pred nosom nacista i sakriven u planinskom selu (zakopan ispod praga seljačke kuće, u džamiji, ili ispod jednog stabla jabuke, prema nekim verzijama). Iako je dokumentacija izazovno nepotpuna, u njoj se ističe uloga muzejskog kustosa Derviša Korkuta u očuvanju rukopisa tokom rata. Njegov udeo u tome predstavlja primer veza među zajednicama i pojedincima koje su se učvrstile tokom viševjekovne bosanske *convivencia*.

Korkut, bosanski Musliman, bio je zadužen za biblioteku Zemaljskog muzeja. On je takođe imao bliske i duboke veze za sarajevskom jevrejskom zajednicom. 1920-ih godina njegov prevod jednog dokumenta iz osmanlijskog perioda u kojem je reč o uvažanim jevrejskim porodicama na početku devetnaestog veka u Sarajevu, izlazio je u nastavcima u lokalnim novinama *Jevrejski glas*. Uoči rata, kad je “jevrejsko pitanje” postalo u Jugoslaviji gorući politički problem (u oktobru 1940. godine vlada Kraljevine Jugoslavije donela je prve antijevrejske zakone), Derviš Korkut je reagovao tako što je u Beogradu objavio članak pod naslovom “Antisemitizam je stran bosansko-hercegovačkim Muslimanima”. /prevod naslova sa engleskog/

Nakon nacističke invazije postoje dokazi da je Korkut iskoristio svoje pravo pristupa muzejskim fondovima da bi promenio etikete i jedinice u katalogu i tako sakrio i zaštitio rukopise, između ostalog i nekoliko rukopisa koje je njemu lično u amanet ostavio u oktobru 1941. godine jedan sarajevski Jevrejin, Vito Kajon. Kajonovi jevrejski rukopisi preživeli su

András Riedlmayer

rat u muzejskoj biblioteci u kutiji sa etiketom "Archiv der Familie Kapetanović - Türkische Urkunden (Arhiv porodice Kapetanović - turski dokumenti). A što se čuvenog muzejskog kodeksa Hagada tiče, dokazi upućuju na to da je Korkut poslednja osoba koja ga je konsultovala pre rata. Zatim Hagada nestaje iz inventara u kojem se opet pominje tek krajem 1943. godine, kada je muzej zatvoren zbog rata, a njegove najdragocenije zbirke evakuisane iz zgrade i pohranjene u podrumu Državne banke. Sarajevska Hagada se nalazi u inventaru eksponata koji su po nalogu novog direktora muzeja Vejsila Ćurčića evakuisani 9. decembra 1943. g. Šest nedelja ranije, 29. oktobra, u katalogu muzejske biblioteke je nakon dugog ćutanja zabeleženo da je Ćurčić od Derviša Korkuta primio Hagadu. Svi detalji o tome kako je Hagada sačuvana od nacista i dalje su nepoznati. No neosporna je činjenica da je ovaj jedinstveni rukopis hotimično skrivan za vreme nemačke okupacije i da se posle oslobođenja Sarajeva pojavio u netaknutom obliku.¹⁴

Pola stoleća nakon nacističke invazije ideja *convivencia* u Bosni se opet našla na udaru ideologa čiste rase i nacije. Za mete su odabrani ne samo ljudi "pogrešnog" nacionalnog i verskog nasleđa nego i knjige, biblioteke i arhive, muzeji, umetnička dela, bogomolje i istorijska zdanja. Što se tiče hotimičnog rušenja kulturnog nasleđa, tokom rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine nadmašena je materijalna šteta naneta zemlji za vreme Drugog svetskog rata.¹⁵

U leto 1992. godine Sarajevo je bilo svedok možda najvećeg slučaja paljenja knjiga u savremenoj istoriji.¹⁶ Na meti su bile Nacionalna i univerzitetska biblioteka, smeštene u lepom neoklasicističkom zdanju sa mavarskim elementima koje je sazidano 1890. godine i služilo kao gradska Vijećnica. Pre nego što će biti spaljena, u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci je bilo pohranjeno oko 1,5 milion knjiga, među kojima 155.000 retkih izdanja, jedinstvenih arhiva i specijalnih zbirki, 478 rukopisa, 600 serija periodike, sve knjige, novine i časopisi objavljeni u Bosni od polovine 19. veka, kao i glavne naučne zbirke Sarajevskog univerziteta.¹⁷

Tokom trodnevnog pakla (25-27. avgust) zgrada biblioteke je izgorela a veći deo (po procenama oko 90%) njene nezamenjive sadržine pretvoren je u pepeo. Ubrzo nakon što je pala noć 25. avgusta, zapaljivi projektili ispaljeni sa položaja srpskih nacionalista na kotama koje nadvisuju biblioteku probile su krov i staklo na svodu i zapalile skladište knjiga. Požar je održavan neprestanim granatiranjem, dok su snajperi, minobacačke granate i protivavionski

topovi gađali ljude na trotoaru, vatrogasce i dobrovoljce koji su pokušavali da spase knjige. Očevici ovako opisuju scenu:

[Nacionalnu biblioteku] zahvatila je nekontrolisana vatra u sredu, nakon što je preko noći bosanski glavni grad bio meta žestokog bombardovanja. Vatrogasci suočeni sa malim pritiskom vode uspeali su da ugase vatru nekoliko puta tokom noći ali je zgrada opet bila napadnuta. U jutarnjim satima severni i središnji deo četvorospratnog zdanja sa zupčastim ukrasima na fasadi potpuno je zahvatio plamen. Prozori su eksplodirali sručivši se u uske ulice a severni kameni zid je pucao i obrušavao se usled paklene vreline. ... Požar je počeo malo nakon 22:00 sata u utorak uveče i uprkos naporima gradskih vatrogasaca, vatra je stalno oživljavana i bivala je sve jača. Tanani mavarski stubovi u glavnoj čitaonici biblioteke eksplodirali su od visoke temperature i delovi krova su propadali kroz plafon.¹⁸

Srpski borci koju su sa brda držali grad u obruču, zasipali su zonu oko biblioteke mitraljeskom vatrom nastojeći da spreče vatrogasce da sa obala Miljacke u starom gradu ugase vatru. Mitraljeski meci su otkidali delove zdanja teravši tako vatrogasce da potraže sklonište. Granate su padale oko zgrade uz zaglušujuće detonacije, dižući u vazduh cigle i malter i rasprskavajući gelere. Kad su ga upitali zašto rizikuje svoj život, šef vatrogasaca Kenan Slinić, obliven znojem, sav čađav, na dva metra od vatre, odgovorio je: “Zato što sam rođen ovdje i što su zapalili deo mene.”/prevod sa engleskog/¹⁹

Dok su pljuštali snajperski meci, bibliotekari i građani-dobrovoljci stajali su u nizu kako bi jedni drugima dodavali knjige izvučene iz plamena i ubacivali ih u kamione koji su stajali napolju. U razgovoru pred kamerama jedne televizijske ekipe, jedan od njih je rekao: “Spasili smo samo nekoliko veoma dragocenih knjiga. Sve ostalo je izgorelo. Ogroman deo našeg nasleđa, nacionalnog nasleđa, leži tu u pepelu.” Među ljudskim žrtvama je bila Aida Buturović, tridesetdvoletna bibliotekarka zadužena za međunarodnu razmenu u Nacionalnoj biblioteci. Ubila ju je granata dok je nastojala da se od biblioteke probije do kuće. U opštem masakru koji je prouzrokovalo bombardovanje srpskih nacionalista njena

András Riedlmayer

pogibija je prošla nezapaženo, izuzev za njenu porodicu i kolege. Bosansko ministarstvo zdravlja je objavilo 26. avgusta da je u prethodnih 24 sata ubijeno 14 a ranjeno 126 ljudi.²⁰

Tri meseca ranije srpske tobdžije su gađale sarajevski Orijentalni institut (osnovan 1950. godine), gde je bila pohranjena najveća zbirka islamskih rukopisa i osmanlijskih dokumenata u regionu. Naime, 17. maja su Orijentalni institut pogodile fosforne granate i zgradu sa gotovo svim što se u njoj nalazilo progutala je vatra. Tako je izgubljeno 5.263 rukopisa na arapskom, persijskom, otomanskom turskom i bosanskom slovenskom jeziku pisanom arapskim pismom; arhiva sa 200.000 otomanskih dokumenata, primarni izvor za 500 godina istorije zemlje; zbirka od preko 100 katastarskih knjiga iz otomanskog perioda u kojima su bili zapisani podaci o vlasništvu zemlje i strukturi stanovništva u Bosni od šesnaestog do potkraj devetnaestog veka; 300 mikrofilmova sa kopijama bosanskih rukopisa u vlasništvu privatnih lica ili stranih institucija. Referentna zbirka Instituta sa 10.000 štampanih knjiga i 300 serija periodike, najkompletnija specijalizovana biblioteka u tom domenu u regionu takođe je uništena, kao i katalog i svi tekući radovi.²¹

U oba slučaja, samo biblioteka je bila na meti; zgrade do njih su do danas ostale netaknute. Srpski nacionalistički vođa Radovan Karadžić poricao je da su njegove snage odgovorne za napade, tvrdeći da su Nacionalnu biblioteku zapalili sami Muslimani “jer im se nije dopadala ... arhitektura.” /prevod s engleskog/²²

/fotografija/

Slika 1. *Convivencia*: jevrejske i islamske knjige spašene iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, avgust 1992. godine (Snimio: *Andrea Markov*).

Dvesta hiljada knjiga iz Biblioteke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine evakuisano je pod granatama i snajperskom vatrom tokom leta 1992. godine Među knjigama koje su spašene bilo je i jedno od najvećih kulturnih blaga ove zemlje, Sarajevska Hagada.²³ Iz usta za to odgovornog oficira bosanskih Srba saznali smo da je granatiranje Muzeja bilo namerno. Kada je novinarka *BBC* Kate Adie u septembru 1992. godine otišla na liniju opsade da intervjuiše komandira baterije, upitala ga je zašto njegovi vojnici granatiraju hotel “Holiday Inn”, kad se zna da tamo oseedaju svi strani dopisnici. Oficir se izvinio, navodeći da su oni zapravo ciljali krov Zemaljskog muzeja, preko puta hotela, ali da su promašili.

Zemaljski muzej je pretrpeo znatne štete tokom troipogodišnje opsade. Granate su probile krov i staklene svodove a svih 300 prozora je razbijeno. Na zidovima nekoliko galerija primetne su rupe od granata. Neki eksponati koji nisu mogli biti premešteni na sigurno ostali su u prostorijama Muzeja, izloženi artiljerijskoj vatri i propadanju usled vremenskih nepogoda. Direktor Muzeja dr Rizo Sijarić ubijen je prilikom eksplozije granate za vreme druge zime opsade Sarajeva (10. decembra 1993. godine) dok je nastojao da nabavi plastične folije od humanitarnih agencija UN kako bi pokrio neke od rupa u zgradi.²⁴

Biblioteke deset od šesnaest postojećih fakulteta Univerziteta u Sarajevu bile su potpuno ili delimično uništene usled srpskog granatiranja, u kojem je nestalo 400.000 knjiga i 500 naslova periodike. Od preostalih fakultetskih biblioteka i istraživačkih instituta pri Univerzitetu, svi su u nekoj meri pretrpeli štetu bilo na zgradama, u opremi ili zbirkama; sve biblioteke su izgubile neke od svojih zaposlenih. Osam ogranaka sarajevske Gradske biblioteke takođe se našlo na udaru granata i izgorelo je.²⁵

Tu nije kraj spisku gubitaka. Moglo bi se spomenuti i rušenje i pljačkanje samostana, crkve i biblioteke franjevačkog Teološkog fakulteta u sarajevskom kvartu Nedžarići; granatiranje i delimično uništenje regionalnog arhiva Hercegovine u Mostaru; 50.000 knjiga nestalih kad je Jugoslovenska armija predvođena Srbima zapalila biblioteku rimokatoličke biskupije u Mostaru; paljenje i sravnjivanje sa zemljom srpskog pravoslavnog manastira u Žitomisliću južno od Mostara od strane hrvatskih ekstremista; i slična dela razaranja u stotinama drugih bosanskih mesta gde su srpski i hrvatski nacionalisti sprovodili "etničko čišćenje".²⁶

Sudbine dve takve zajednice, Janje u istočnoj Bosni i Stoca u Hercegovini, na jugu zemlje, ilustruju široko rasprostranjeni obrazac razaranja. Pre rata 1992-95. godine Janja, gradić u Podrinju desetak kilometara južno od Bijeljine, imala je 10.000 stanovnika, od kojih su 95% bili Bošnjaci (slovensko muslimansko stanovništvo). Janja se 1993-94. godine pojavila u novinama kao mesto odigravanja brutalnog "etničkog čišćenja" koje su sproveli nacionalistički razbojnici predvođeni nekadašnjim fudbalerom Vojkanom Đurkovićem, inače pripadnici srpske paravojne jedinice pod komandom Željka Ražnatovića (poznatog pod svojim *nom de guerre* "Arkan").

Prema informacijama dobijenim od Državne komisije za prikupljanje podataka o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, stara džamija u centru Janje dignuta je u vazduh 20. aprila

András Riedlmayer

1993. godine u 04:00 sata ujutro; istoga dana malo kasnije srušena je i druga džamija. Drugo kulturno blago u Janji predstavljala je privatna biblioteka Alije Sadikovića, potomka jedne od najstarijih gradskih porodica. U katalogu islamskih rukopisnih zbirki u Bosni, objavljenom 1992. godine navodi se da se u Sadikovićevoj zbirci nalazilo oko 100 rukopisa na otomanskom turskom, bosanskom, arapskom i persijskom. Cela biblioteka je zapaljena u proleće 1993. godine zajedno sa istorijskim zdanjem u kojem je čuvana. Porodično groblje gde počivaju Alija Sadiković i njegovi preci takođe je uništeno.²⁷

U mesecima koji su sledili, počiniooci “etničkog čišćenja” su se takođe otarasili bosanskog muslimanskog stanovništva, slali su muškarce u koncentracione logore a od žena, dece i staraca tražili su novac da bi im dozvolili da budu proterani s druge strane linije fronta. Osim šačice, svih 30.000 Bošnjaka nastanjenih u zoni oko Janje i Bijeljine “očistili” su Đurković i njegovi ljudi, sprovodeći navodno naređenja koja su direktno dolazila iz Karadžićevog štaba na Palama. Većina preživelih iz Janje su sada izbeglice i žive u privremenim domovima na području Tuzle. Vojkan Đurković je živ i zdrav, istaknuti je građanin obližnjeg grada Bijeljine, koja je i dalje pod kontrolom Karadžićevih tvrdolinijaša, što je slučaj i sa Janjom. Otkad se rat završio, istražitelji Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju otkrili su tri masovne grobnice u blizini Janje, za koje se veruje da sadrže posmrtno ostatke nekoliko stotina masakriranih muslimanskih civila.²⁸

Gubici nanesen Stocu, istorijskom gradiću u Hercegovini, ilustruju vezu između uništenja zajednice kroz ubijanje i progon njenih pripadnika s jedne, i zatiranja pamćenja zajednice od strane počiniooca “etničkog čišćenja” s druge strane. Uoči nedavnog rata Stolac je imao oko 19.000 stanovnika, od kojih su otprilike polovinu činili bosanski Muslimani, trećinu bosanski Hrvati, a petinu bosanski Srbi. Bosanska vlada je tokom 1980-ih godina nameravala da predloži da se Stolac uvrsti na UNESCO-ov spisak svetske baštine, jer je taj grad bio poznat po dobro očuvanoj tradicionalnoj stambenoj arhitekturi, pijaci iz 17. veka, četiri stare džamije i baroknoj pravoslavnoj crkvi sagrađenoj poslednjih godina turske vladavine, sve to spektakularno raspoređeno ispod impozantne tvrđave iz turskog doba.

U leto 1993. godine Stolac su “etnički očistili” pripadnici milicije hrvatskih nacionalista iz Bosne (HVO). U jednom izveštaju UNHCR stoji opis onoga što se dogodilo:

Na početku jula [1993] okupljeno je [na inicijativu vlasti bosanskih Hrvata] nekoliko stotina muškaraca iz Stoca, u kojem su većinu

stanovništva činili Muslimani, i zatočeno verovatno u [koncentracionim logorima] Dretelju i Gabeli. Veruje se da ukupan broj zatočenih civila iz Stoca iznosi oko 1.350... Dana 1. avgusta četiri stolačke džamije su dignute u vazduh. Te noći su, prema iskazima svedoka, gradom prolazili vojni kamioni sa vojnicima koji su pucali u vazduh, zastrašujući i izvodeći sve žene, decu i starce muslimanske nacionalnosti. Po celom gradu su odzvanjali jauci i kuknjava žena i dece, dok su vojnici pljačkali i uništavali muslimanske kuće. Vojnici čija su lica bila ili ofarbana ili pokrivena maramama i čarapama, odvodili su civile u Blagaj, područje na severozapadu Stoca gde su se vodile žestoke borbe.²⁹

U spomen-knjizi koju je 1996. godine objavilo predsedništvo u egzilu opštine Stolac naveden je spisak originalnih rukopisa, dokumenata i registara koje je spalio HVO:

Biblioteka Veća muslimanske zajednice Stoca – sa desetinima rukopisa na bosanskom, arapskom, turskom i persijskom, koji datiraju iz perioda od XVII do XIX veka, dragocene štampane knjige i registri zajednice iz XIX veka (koje su spalili pripadnici HVO polovinom jula 1993)

Biblioteka Careve džamije u Stocu – sa desetinama rukopisa na bosanskom, arapskom, turskom i persijskom, koji datiraju iz perioda od XVII do XIX veka, sa 8 uramljenih *lawhi* (primerci arapske kaligrafske umetnosti na jednoj strani sa iluminacijama) iz XVIII i XIX veka. Spaljena od strane HVO početkom avgusta 1993. godine zajedno sa Carevom džamijom, odnosno džamijom Sultana Selima I iz 1519. godine)

Biblioteka Podgradske džamije (džamija Ali-paše Rizvanbegovića) u Stocu – sa desetinama rukopisa i istorijskih dokumenata iz XVIII-XIX veka i 5 *lawhi* (delo lokalnog kaligrafa iz XIX veka). Biblioteku džamije su 28. jula 1993. u 11:00 sati spalili pripadnici HVO u nastojanju da unište Podgradsku džamiju (sagrađenu 1732-33.

András Riedlmayer

godine); spaljena džamija je minirana 8. avgusta. Šut je odnet kamionima i teren je izravnat.

Nekoliko značajnih privatnih zbirki, rukopisa i retkih knjiga koji su pripadali bošnjačkim (slovenskim muslimanima) stolačkim porodicama spalili su pripadnici HVOa kada su u julu i avgustu 1993. Muslimani okupljeni i proterani a njihove kuće srušene. Raspoložemo sa organičenim podacima o sadržini tih zbirki. Postoji štampani opis 50 uvezanih rukopisa (39 arapskih, 2 persijska, 9 otomanskih) iz zbirke Habibe Mehmedbašić; rukopisi su spaljeni kad su kuću Mehmedbašića opljačkali i spalili hrvatski ekstremisti. Istorijska zdanja, biblioteke i porodični dokumenti ostalih starih stolačkih porodica – Rizvanbegovića, Behmena i Mahmutćehajića – takođe su spaljeni i uništeni.³⁰

Privatne i javne biblioteke, arhivi, muzeji i ostale kulturne institucije bile su meta uništavanja u celoj Bosni, u nastojanju da se eliminišu materijalni dokazi - knjige, dokumenti i umetnička dela - koji bi mogli podsetiti buduća pokolenja da su nekad baštinici različitih nacionalnih i verskih tradicija imali zajedničko nasleđe i da su živeli zajedno. U stotinama gradova i sela, ekstremni nacionalisti su u okviru kampanje “etničkog čišćenja” u pepeo pretvorili registre (katastarske knjige, parohijske knjige, zadužbinske akte) koji su svedočili o prisustvu manjinskih zajednica. Procenjuje se da je 481.100 dužnih metara polica dokumentacije uništeno u napadima na istorijske arhive i lokalne matične urede za vreme rata od 1992. do 1995. godine Izgorelo je na stotine hiljada dokumenata u kojima su stajali podaci o rođenju, smrti, venčanjima, imanjima i radnjama, o kulturnom i verskom životu, političkim aktivnostima i udruženjima.³¹

Dok je uništavanje institucija i knjiga zajednice prvenstveno deo strategije zastrašivanja kojom se nastoje proterati članovi ciljne grupe, ono ima takođe i dugoročnu namenu: te knjige su dokaz da su tu drugi nekad živeli i da tu imaju svoje istorijske korene. Spaljivanjem dokumenata, rušenjem džamija i crkvi i sravnjivanjem grobalja buldožerima, nacionalisti koji su preuzeli ove gradove i sela pokušali su da se obezbede za slučaj da ubuduće neko od prognanih i opljačkanih zatraži ono što im pripada.³²

Iza ovih “praktičnih” motiva stoji struktura ideološkog opravdanja. Javna podrška “etničkom čišćenju” promovisana je u nacionalističkim publikacijama i elektronskim medijima, koji su predstavljali istoriju kao večnu borbu čistih Srba (ili čistih Hrvata) protiv nacionalnog i verskog neprijatelja koji ugrožava njihov opstanak. Počevši od 1986. godine srpska javnost je bila preplavljena televizijskim dokumentarnim filmovima, istorijskim romanima, esejima i govorima u kojima su Muslimani oslikavani kao izdajice svog roda i ubice Hrista.³³

Akademici – rodoljubi pozivani su da objasne lakovernoj javnosti u kojoj meri su izopačeni Muslimani, koji su navodno koristili knjige kao instrument kovanja genocidne zavere uperene protiv Srba. Tako je u aprilu 1993. godine, kada je “etničko čišćenje” koje su sprovodile srpske snage u Bosni dostiglo vrhunac, srpski naučnik Nada Todorov čitaocima jednog vojnog lista objašnjavala sledeće:

Posebno treba osuditi tradicionalne priče iz *Hiljadu i jedne noći* koje su za Muslimane obavezna lektira u detinjstvu, jer one predstavljaju “sublimisane” direktive za Muslimane da muče i ubijaju hrišćane. Kao što Todorova objašnjava: “Pošto su ove priče pune erotičnosti, sasvim je sigurno da ih oni (Muslimani) pažljivo čitaju u pubertetu, tako da je njihov uticaj na ličnost očigledan. Prilikom činjenja zločina u Bosni i Hercegovini, na delu su bili razni nivoi njihove ličnosti - svesni, podsvesni i nesvesni.”/prevod s engleskog/³⁴

Tu temu je takođe promovisao psihijatar Dr Jovan Rašković, mentor Radovana Karadžića i jedan od osnivača Srpske demokratske stranke (SDS), u svojoj knjizi *Luda zemlja*, objavljenoj uoči rata. U toj knjizi Dr Rašković predstavlja svoje psihoanalitičke teorije o nacionalnim grupama Jugoslavije, koje je navodno otkrio tokom svoje lekarske prakse. On je tvrdio da Muslimane karakteriše “analno-erotska fiksacija” (što potvrđuje njihov običaj čestog ritualnog pranja) i kompulsivna potreba za sticanjem dobara i novca. Hrvati navodno pate od “kastacionog straha”, slabi su i nesposobni za istinsko rukovođenje, ali imaju “genocidni instinkt” zbog čega predstavljaju posebnu opasnost za Srbe. Srbi pak predstavljaju jedinu psihološki zdravu, snažnu grupu koja je u stanju da vlada te su samim tim predodređeni da dominiraju nad ostalim jugoslovenskim narodima.³⁵

Dr Biljana Plavšić, profesor biologije i bivši dekan Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, doprinela je napretku “rasne teorije” dok je bila potpredsednik

András Riedlmayer

Ratnog predsedništva bosanskih Srba. Ona je ubeđivala srpsku javnost da je “etničko čišćenje” u stvari “prirodna pojava”, neizbežna zbog “genetske deformacije” bosanskih Muslimana. Preci Muslimana, tvrdila je ona, bili su poreklom Srbi,

ali je to bio genetski deformisan materijal koji je prigrlio Islam. A sada, naravno, iz pokoljenja u pokoljenje, taj gen prosto je sve više koncentrisan. Sve je gori i jednostavno se ispoljava i diktira im način mišljenja i ponašanja, koji vuče korene u njihovim genima.” /prevod s engleskog/³⁶

Iza ove i sličnih izjava stoji ideja da su prihvativši jednu “orijentalnu” religiju preci slovenskih Muslimana iz Bosne prešli ne samo verske nego i rasne granice. Takve ideje mogu imati fatalne posledice. Dana 11. jula 1995. godine, Srebrenicu, enklavu pod zaštitom UN u istočnoj Bosni, zauzele su srpske nacionalističke snage pod vođstvom generala Ratka Mladića. Radio bosanskih Srba, koji se nalazio u štabu Karadžića i Plavšićeve u zimovalištu Pale, objavio je da je ponovo uspostavljen normalan život u “slobodnoj Srebrenici”. Posle ove vesti puštena je pesma: “Neka umre šljam. Srbi su šampioni. Izađite na balkone i pozdravite belu srpsku rasu.”/prevod s engleskog/³⁷

U aprilu 1996. godine, posle potpisivanja Dejtonskog sporazuma, bosanske srpske vlasti su dozvolile prvim zapadnim novinarima da posete “oslobođenu” Srebrenicu. Elizabeth Neuffer iz *Boston Globe* opisala je stanje koje je zatekla:

Osam meseci je prošlo otkad je vojska bosanskih Srba preuzela ovu “bezbednu zonu” Ujedinjenih Nacija. Nestalo je osam i po hiljada Muslimana - muškaraca i dečaka - i veruje se da ih je mnogo pobijeno i bačeno u obližnje masovne grobnice.

Ruševine dveju srebreničkih džamija i dalje stoje na glavnoj ulici. Na hrpama smeća vide se izgorele knjige sa muslimanskim imenima na koricama.³⁸

Uprkos svemu što se dogodilo, još uvek ima ljudi u Bosni i drugde koji rade na očuvanju sećanja na pluralističko društvo u ovoj zemlji, njenu dugu istoriju i multikulturno nasleđe. Tu bitku predvode bibliotekari Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine (NUBBIH) koji su čvrsto odlučili da obnove svoju instituciju. Oni imaju dugoročni plan

obnavljanja bibliotečkog fonda *Bosniaca*. Prema Dr Enesu Kujundžiću, direktoru NUBBIH, termin *Bosniaca* označava bosanska izdanja (knjige iz svih oblasti objavljene u Bosni) i knjige čija je tema Bosna (ma gde da su objavljene). Sakupljanje i čuvanje ove vrste nacionalne "evidencije" je prva od dve glavne funkcije bilo koje nacionalne biblioteke. Druga je, naravno, uloga glavne naučne biblioteke u zemlji.

Od 1995. godine *OCLC Inc.*, konzorcijum za katalogizaciju sa bazom u Dublinu, Ohio, i biblioteka Univerziteta u Michiganu objavile su kompilaciju "on-line" bibliografija sa naslovima *Bosniaca* koje su u posedu glavnih američkih biblioteka. Bliže licu mesta, nacionalne biblioteke u Sloveniji i Hrvatskoj dele svoje stručno znanje i podatke sa kolegama u Bosni. To će pomoći dr Kujundžiću i zaposlenima u NUBBIH da elaboriraju prvu fazu projekta obnove osnovne zbirke značajnih bosanskih izdanja i knjiga o Bosni i Hercegovini. Podaci iz ovih baza podataka biće deo glavne bibliografije, iz koje će Bosanci odabrati knjige koje žele da imaju u formi mikrofilma, faksimila ili na CD-ROM-u, kao i one koje smatraju toliko značajnim da bi ih trebalo uključili u spisak originalnih dela koja bi sarajevska Biblioteka htela da poseduje u originalu (putem kupovine, donacije ili razmene).

Projekt OCLC kao i podaci sa mičigenskog Univerziteta doprineće naporima da se sakupe informacije o *Bosniaci*, tako što će se identifikovati biblioteke na severnoameričkom kontinentu koje sada imaju ona izdanja koja više ne postoje u zbirkama u BiH. Tim delima bi se mogao dati prioritet u tekućim programima očuvanja u okviru kojih se bibliotečki materijal snima ili skenira. Kad to bude obavljeno, može se preći na dogovore kojima bi se obezbedila povoljna nabavka dodatnih kopija namenjenih bosanskoj Biblioteci.³⁹

Ponovno štampanje je jedan od načina da bosanska izdanja izniknu iz pepela. Od kraja rata, bosanske izdavačke kuće štampaju stotine reprint- izdanja klasičnih dela nekada štampanih u Bosni ili napisanih o Bosni, kao i antologije bosanske književnosti i nove studije o bosanskoj kulturi i istoriji. Tim novim izdanjima će se nadoknaditi mnoge izgorele knjige i one pokradene iz javnih i privatnih biblioteka za vreme rata 1992-1995. godine⁴⁰

Projekat bosanskih biblioteka (The Bosnian Libraries Project), program donacija knjiga koji je organizovao Jeffrey Spurr, bibliotekar na Univerzitetu Harvard, pomaže da Nacionalna i univerzitetska biblioteka ispuni svoju drugu važnu ulogu, a to je da opet bude glavna istraživačka biblioteka sa nastavnom i akademskom funkcijom u Bosni i Hercegovini. Više od 30.000 knjiga i časopisa koje su donirale američke univerzitetske izdavačke kuće, drugi

András Riedlmayer

izdavači i naučna društva u sklopu ovog projekta se već sad nalaze u Sarajevu ili su na putu za Sarajevo. Ostale donacije u knjigama stigle su iz Evrope i sa Bliskog Istoka. Jasno je zašto se sada najviše napora ulaže u što skorije obnavljanje akademskih radnih biblioteka za potrebe Univerziteta u Sarajevu i ostalih obrazovnih institucija u Bosni.

Vraćanje *Bosniace* - objavljenih dela i kopija rukopisa – dugoročan je posao koji tek sad donosi plodove. Nastojeći da vaskrsne iz pepela neke od izgubljenih bosanskih rukopisa i dokumenata, ekipa bosanskih i američkih naučnika je započela Projekat skupljanja bosanskih rukopisa. Podstaklo nas je saznanje da, uprkos činjenici da su fondovi Orijentalnog instituta i mnogih drugih rukopisnih biblioteka nestali za vreme rata, određeni broj uništenih originala možda još uvek postoji u obliku mikrofilma, fotokopija ili drugih faksimila koje su napravili strani naučnici u okviru svojih istraživačkih projekata ili koji su poslani u inostranstvo kao deo programa razmene između bosanskih biblioteka i stranih institucija. Lokalizacijom tih kopija nadamo se da ćemo pomoći našim bosanskim kolegama da obnove makar deo svojih knjiških fondova.

Nedavno je Projekat skupljanja dobio paket od oko 360 strana arhivskih fotokopija od Eleazara Birnbauma, profesora u penziji Univerziteta u Torontu. Birnbaum je 1981. godine bio u Sarajevu radi naučnog rada u bosanskim bibliotekama rukopisa i tom prilikom je napravio nekoliko stotina fotokopija knjiških jedinica koje su ga zanimale. Među tim fotokopijama su i one koje reprodukuju rukopise - u delovima ili u celosti - zbirke sarajevskog Orijentalnog instituta. Jedanest godina nakon njegove posete, Institut je granatiran i spaljen. Svi originalni rukopisi su izgoreli, ali kanadski naučnik još uvek ima dosta fotokopija sa svog putovanja u Sarajevo. Kad je iz jednog stručnog časopisa saznao za Projekt sakupljanja, napisao nam je pismo., predloživši nam da napravimo fotokopije njegovih kopija, kako bi se na taj način doprinelo makar delimičnom obnavljanju izgubljene zbirke Orijentalnog instituta. On nam je poslao cele ili delimične kopije četrnaest dela na otomanskom turskom, dva na persijskom i jedno na arapskom. Neka od tih dela su jedinstvena (kopije dela neevidentiranih u drugim zbirkama); među njima su i tekstovi velikog filološkog, književnog, istorijskog i umetničkog značaja. Sva ona po nekom od kriterijuma spadaju u *Bosniacu*.

Među oživelim slikama izgubljenih originala našli smo kopiju jednog fascinantnog dela, Orijentalni institut u Sarajevu MS 4811/II (84 str. - kopija u celini), zbirka anegdota (*hikayat*) koju je na otomanskom turskom 1585. godine sačinio anonimni autor (kopija iz 1640.

godine). Neke od anegdota se odnose na bosanske teme i ličnosti bosanskog porekla. Od posebnog je interesa priča u kojoj je reč o prelasku bosanskih Muslimana u Islam, iza koje sledi satira navika i običaja nešto rustičnijih bosanskih konvertita, *poturica*. Ovaj jedinstveni tekst je značajan kao kulturno-istorijski dokument, koji pokazuje kakvu su predstavu Bosanci imali o samima sebi, o svojim susedima i o društvu koje je u to vreme doživljavalo društveni i verski preobražaj. Nalaženje ovog rukopisa je od posebnog značaja pošto on nije zabeležen u katalogu izgubljenih književnih rukopisa sarajevskog Orijentalnog instituta koji su sačinili Salih Trako i Lejla Gazić.⁴¹

/fotografija/

Slika 2. Pronađeni tekst: Fotokopija stranice iz *Ibtida'-i Zuhur-i 'Alem-i Cedit* (Prvo pojavljivanje Novog Sveta), ranog otomansko-turskog teksta o otkriću Amerike. Original je bio jedan od 5.263 rukopisa koji su izgoreli kada su srpski nacionalisti granatirali sarajevski Orijentalni institut 17. maja 1992. godine Fotokopije ovog teksta i ostalih uništenih rukopisa prikupio je Projekt sakupljanja bosanskih rukopisa.

Drugi primerak pronadenog rukopisa spada u korpus "Bosnian Americana" – radi se o odlomku iz otomanskog dela iz šesnaestog veka koje se bavi otkrićem Novog sveta; Orijentalni institut u Sarajevu MS 115 (str. 1b-13a), koji je deo kompilacije rukopisa kopiranog u Sarajevu na početku XVIII veka. Rukopis počinje delom pod naslovom *Ibtida'-i Zuhur-i Alem-i Cedit* (prvo pojavljivanje Novog Sveta), tekst na otomanskom turskom o otkriću Amerike i čudima Novog Sveta (na osnovu tekstova prevedenih sa latinskog i španskog). Iako postoje i drugi primerci ovog teksta, ovaj rukopis svedoči o tome da su u Sarajevu oko 1700. godine postojali ljudi čija je intelektualna radoznalost nadilazila Balkan i Otomansko carstvo, koji su naručivali ovakve rukopise i najverovatnije ih čitali i o njima raspravljali sa prijateljima (zabeleženo u Katalogu Saliha Trake i Lejle Gazić, 1997. godine, str. 308, br. 525).

Ovaj rukopis je do nas došao iz dva izvora: jedna fotokopija je bila deo zbirke koju smo dobili od profesora Birnbauma; drugu nešto jasniju kopiju istog rukopisa je Projektu sakupljanja donirao Thomas Goodrich, stručnjak za istoriju kartografije i za otomanske dokumente o Novom Svetu. Goodrich koji je odnedavno u penziji nakon što je predavao na Indiana

András Riedlmayer

University u Pensilvaniji takođe je poklonio vrednu leksikografsku zbirku iz svoje lične biblioteke Orijentalnom institutu u Sarajevu.

Nedavno nas je kontaktirala i studentkinja postdiplomskih studija Univerziteta u Chicagu i pružila nam neke podatke od krucijalnog značaja; ona je naime radila u Orijentalnom institutu u Sarajevu pre nedavnog rata i setila se imena nekolicine naučnika iz Nemačke, Italije, Makedonije i Turske koji su tokom 1980-ih bili na Institutu i napravili veliki broj fotokopija. Sada nastojimo da pronađemo gde su ti ljudi (ili, u slučaju dvojice koji su preminuli, gde su njihovi naslednici) da bismo pokušali da od njih dobijemo kopije njihovih fotokopija izgubljenih bosanskih rukopisa.

Traganje se nastavlja i nadamo se da će potrajati u godinama koje dolaze. Svako delo koje otkrijemo predstavlja tračak svetlosti u mraku i doprinosi osujećenju namera onih koji su pokušali da unište Bosnu, njen narod i njegovo kulturno nasleđe.⁴²

Pored prikupljanja dokumenata, donacija u knjigama, opremi i fondovima za obrazovanje i obnovu, šta još možemo i treba da učinimo kako bismo uzvratili na napade usmerene na kulturu? Prvo, moramo da potvrdimo i delujemo u skladu sa verovanjem da postoje principi uljudnog ophođenja i norme međunarodnog prava u čiju odbrani vredi ustati. To znači da treba da učinimo sve što je u našoj moći da oni koji krše međunarodne zakone budu kažnjeni a ne nagrađeni za svoja zlodela. Dakle, treba izvršiti pritisak na naše vlade da pruže ne samo političku nego i ozbiljnu finansijsku pomoć za krivično gonjenje vinovnika takvih zločina pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), kao što treba zahtevati da se optuženi za ratne zločine koji se još uvek nalaze na slobodi uhapse i izruče.

Gađanje biblioteka, arhiva i kulturnih spomenika ne može da bude protumačeno kao izraz mišljenja jedne od strana u političkom sukobu. Niti se radi o jednom od neizbežnih zala koje donosi rat. To je ratni zločin i ozbiljno kršenje međunarodnih zakona i konvencija. Među ove potonje spadaju Ženevske konvencije iz 1949. godine, Haška konvencija iz 1954. godine za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba i Dodatni protokoli I i II Ženevskim konvencijama iz 1977. godine, kojima su odredbe Haških konvencija iz 1954. godine dopunjene krivičnim sankcijama.

Sve ove konvencije je ratifikovala vlada bivše Jugoslavije a njene države-naslednice su ih prihvatile kao pravno obavezujuće. Čvrsto smo rešili ne samo da pomognemo da se šteta

popravi nego smo i prikupili izjave očevidaca i drugi dokazni materijal koji će koristiti Tužilaštvu MKSJ u Hagu u pripremi podizanja optužnica protiv osoba odgovornih za granatiranje Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu u avgustu 1992. godine. Uspešno krivično gonjenje osoba odgovornih za zločine protiv kulture pred jednim međunarodnim sudom predstavljaće značajan presedan, koji će, nadamo se, biti upozorenje svima onima koji bi želeli da se bave “kulturnim čišćenjem”, ma gde oni bili.

Naša pomoć je potrebna Bosancima svih nacionalnosti. U gorčini posleratnog perioda, suočeni sa nesavršenim mirom, mnogi od njih i dalje veruju u obnovu i povratak multikulturnog nasleđa i negovanje *convivencia* ne u sećanju nego u praksi. U nastojanju da podržimo njihova stremljenja pomoći ćemo im da oblikuju buduće društvo, kako njihovo, tako i naše.

BELEŠKE

1. O poreklu, značaju, istoriji vlasništva nad ovim rukopisom v. Eugen Verber, *The Sarajevo Hagadah* (Sarajevo, Svjetlost, 1988), 19-22, i Bezalel Narkiss, “Manuscritos iluminados hispanohebreos” u *La Vida judia en Sefarad*, ur. Elena Romero (Madrid: Ministerio de la Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, 1991), 170-96.

2. Odlomak iz traktata o gramatici *Ma'aseh Efod*, prev. i citirala Gabrielle Sed-Rajna u “Hebrew Illuminated Manuscripts from Iberian Peninsula”, u *Convivencia: Jews, Muslims and Christians in Medieval Spain*, ur. Viviana Mann, Thomas F. Glick, i Jerrilynn Dodds (New York: Braziller, u saradnji sa Jewish Museum, 1992), 134; moj iskaz o posebnoj ulozi knjige u monoteističkim kulturama je adaptacija onog što stoji u Sed-Rajninom delu. Za historiografiju i razne interpretacije termina *convivencia* vidi uvodni esej Thomasa F. Glicka u istoj knjizi (1-9).

3. O spaljivanju jevrejskih knjiga u Valladolidu, v. Taddäus Zaderecki, *Der Talmud im Feuer der Jahrhunderte*, prev. M. Safier (Beč; Victoria, 1937), 20; o spaljivanju knjiga u Salamanci vidi Anne Lyon Haight, *Banned Books*, treće izdanje. (New York: Bowker, 1970), 7; gorepomenuto kao i veliki autodafe muslimanskih knjiga u Granadi iz 1499. godine opisani su u H. Rafetseder, *Bücherverbrennungen: Die öffentliche Hinrichtung von Schiften im historischen Wandel* (Beč; Böhlau, 1988), 142. Nasilna hristijanizacija i proterivanje nekonvertiranih muslimana završeno je tek 1502. godine; potomci nasilno preobraćenih, koji se nazivaju Moriscos, takođe su prognani iz Španije 1609-14. godine. Istorijska reminiscencija spaljivanja muslimanskih knjiga u Granadi inspirisala je sada već čuvenu repliku iz pozorišnog komada Heinricha Heinea *Almansor*, onu koju izriče andaluzijski musliman Hasan: “Ovo je bio tek uvod; tamo gde pale knjige, na kraju će paliti i ljude” (Rafetseder, *Bücherverbrennungen*, 101).

4. O bosanskom društvu i kulturi u otomanskom periodu, v. Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, izmenjeno i dopunjeno izdanje (New York: New York University Press, 1996), poglavlja 4-10; o vakufu Sijavuš-paše i ranoj istoriji hispano-judejske zajednice u Sarajevu, v. Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien: Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel* (Sarajevo, 1911; obnovljeno izdanje Graz: Wieser, 1996), 11-12, 134. To što je Sijavuš-paša dao dozvolu za izgradnju sinagoge pored hana predstavlja s tehničkog aspekta kršenje islamskog prava, koje dozvoljava popravak i obnovu postojećih nemuslimanskih bogomolja, ali ne i izgradnju novih objekata tamo gde ih pre nije bilo. Ovo zaobilaznje zakona je tim značajnije što su u vlasnici bile dve islamske verske zadužbine: Gazi Husrev-begov vakuf, kome je pripadalo zemljište na kojem su podignute te građevine, i Sujavuš-pašin vakuf. O istoriji Sijavuš-pašinog vakufa i velikog hana koji je on sagradio za sarajevske jevreje (koji su oni zvali “El Cortijo” odn. “Veliko dvorište” na judeo-španskom), v. Alija Bejtić, “Sijavuš-pašina daira”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva* 2 (1966): 61-102.

5. O arapskim rukopisima u Bosni od XVI do XIX veka v. Muhamed Ždralović, *Bosanskohervegovski prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, 2 toma. (Sarajevo, Svjetlost, 1988); o Bosancima –autorima dela na arpskom; otomanskom turskom i persijskom, v. Amir Ljubović, *Logička djela Bošnjaka na orijentalnim jezicima* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1996); Lamija Hadžiosmanović i Minka Memija, *Poezija Bošnjaka na*

orijentalnim jezicima (Sarajevo: Preporod, 1995); Amir Ljubović i Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1995); o radovima na latinu i na hebrejskom vidi Muhamed Nezirović, *Špansko-jevrejska književnost Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Svjetlost, 1992). Jedan od mnogih primera intertekstualnosti u bosanskoj književnosti je pesma o neuspehu ustanka istaknutih bosanskih muslimana napisana na bosanskom (slavenskom) jeziku hebrejskim alfabetom, pronađena u jednom rukopisu o *materia medica* iz devetnaestog veka koji se čuva u Jevrejskoj opštini u Sarajevu; slične pesme su pronađene u *alhamijado* rukopisima (bosanski pisan arapskim alfabetom) i u ranim zbirkama bosanskog usmenog folklora: Jasna Šamić, "Qu'est-ce que 'notre héritage': plus particulièrement sur un manuscrit conservé au siège de la communauté juive de Sarajevo" /Šta je 'naše nasleđe': primer rukopisa čuvanog u Jevrejskoj opštini u Sarajevu/, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 17-18 (1996): 91-96.

6. Isaac Schulhof (1650.- oko 1733.) [*Megilat Ofen*] *Budai kronika 1686*, prevod Laszlo Jolesz, komentar Ferenc Szakaly (Budimpešta: *Magyar Helikon*, 1979), citat na str. 71-72. Sve tri sinagoge u Budimu opstošene su i spaljene a jedanaest od dvanaest džamija srušeno je posle opsade; jedina preostala džamija na obali Dunava pretvorena je u fabriku šalitre, Jozsef Molnar, "Az utolso budai dzsami" (Poslednja džamija u Budimu), *Muekmelveelem* 12/2 (1968): 104-5.

7. Levy, *Die Sephardim*, 28-29, po biografiji Chacham Zevija Ashkenazija čiji je autor njegov sin Jacob Emden (1697-1776), *Megilat sefer*. O datumima boravka Chachama Zevija u Sarajevu i okolnostima njegovog odlaska u Berlin, vidi predgovor francuskom prevodu dela, *Mémoires de Jacob Emden; ou l'anti-Sabbatai Zewi*, prev. Maurice-Ruben Hayoun (Paris: Editions du Cerf, 1992), 13-14, 74-75.

8. Isečak iz ratnog dnevnika Princa Evgenija, citat i prevod Noela Malcolma u *Bosnia*, 84-85.

9. Anonimni stihovi iz 1697, engleski prevod u Miroslav Prstojević, *Sarajevo, ranjeni grad* (Sarajevo: *Ideja*, 1994), 20; za tekst u celini ove pesme na bosanskom vidi Amina Šiljak-Jesenković, "Motivi u pjesmama o Sarajevu na turskom jeziku", u *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva, održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, ur. Dževad Juzbašić (Sarajevo: Institut za istoriju, Orijentalni institut, 1997), 157-64, posebno 163-64.

10. Levy, *Die Sephardim*, 28, 109-15.

11. O nacionalnoj politici koja je razorila prvu Jugoslaviju vidi Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1984); o ulozi biblioteka u kulturnom životu Bosne između dva rata vidi Ljubinka Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini, 1918-1945* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1986); Samija Sarić, *Jevrejska kulturna i druga društva u Bosni i Hercegovini, 1885-945* (Sarajevo: Državni arhiv Bosne i Hercegovine, 1995).

12. Edwards Serotta, *Survival in Sarajevo: How a Jewish Community Came to the Aid of its City* (Beč: Brandstätter, 1994), 22.

13. O dokumentu iz oktobra 1941. godine i izveštaju iz jula 1945. godine vidi Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo* 181-82, 370-72; o sakupljačkim aktivnostima Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg vidi Peter M. Manasse, *Verschleppte Archive und Bibliotheken: Die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges* (St. Ingbert: Rohrig, 1997).

14. Ova verzija spasavanja navedena je u Verber, *Sarajevo Hagadah*, 20; nešto opširnije videti Serotta, *Survival in Sarajevo*, 22-24. Ove legende je Kemal Bakaršić uporedio sa dokumentovanim dokazima u: "The story of the Sarajevo Hagada", *Judaica Librarianship* 9 (1994-95): 135-43, i "Gdje se nalazila Sarajevska Hagada u toku drugog svjetskog rata?", u *Sefarad '92: Sarajevo, 11.09-14.09: zbornik radova*, ur. M. Nezirović, Boris Nilević, i Muhsin Rizvić (Sarajevo: Institut za istoriju; Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 285-303. O folklornom aspektu priča vezanih za spasavanje Hagade vidi Vlajko Palavestra, "Pričanja o sudbini Sarajevske Hagade", u *Sefarad '92*, 305-12.

15. Veće Evrope, Komisija za kulturu i obrazovanje, *Information Reports on Destruction by War of the Cultural Heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina* (Strasbourg: Savet Evrope, Parlamentarna skupština, 1993-97), tom. 1-10 = Assembly Documents 6756, 6869, 6904, 6989 + dodaci, 6999, 7070, 7133, 7308, 7341, 7674, 7740; Vesna Blažina, "Mémoicide ou la purification culturelle: la guerre et les bibliothèques de Croatie et de Bosnie-Herzégovine," (Memoricid ili kulturno čišćenje: rat i biblioteke u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini), *Documentation et bibliothèques* 42 (1996): 149-64; Alain-Charles Lefèvre, "Bosnie et Croatie: un désastre culturel sans précédent" /Bosna i Hrvatska: kulturna katastrofa bez presedana/, *Archéologia* 328 (Nov. 1996): 26-35.

16. Prema nekim procenama, ukupan broj knjiga koje su nacisti uništili organizujući oko 45 velikih lomača i nebrojeno malih, pre i za vreme Drugog svetskog rata veći je od 20 miliona. Međutim, ni u jednom slučaju uništavanje nije dostiglo takve rezme. Još jedan slučaj paljenja biblioteke zabeležen je na početku Prvog svetskog rata, kad je nemačka vojska u znak odmazde zapalila biblioteku Katoličkog univerziteta u Louvainu, čime je izazvala šok u civilizovanom svetu. Oko 600.000 knjiga je nestalo u vatri koja je zahvatila biblioteku u noći između 25. i 26. avgusta 1914. godine, tačno 789 godina pre napada u kojem je uništena sarajevska Biblioteka; o paljenju biblioteke u Louvainu vidi Wolfgang Schivelbusch, *Eine Ruine im Krieg der Geister: Die Bibliothek von Löwen*, avgust 1914. – maj 1940. godine, izmenjeno i dopunjeno izdanje (Frankfurt: Fischer Taschenbuch, 1993).

17. Gubitke je opisao direktor Biblioteke Enes Kujundžić u "Memoria Bosniaca – Memoria Mundi," *Bosniaca: časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine* I (1996): 5-12, i "From Ashes: The Fate of the National and University Library of Bosnia and Herzegovina" (Iz pepela: Sudbina Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Bosni i Hercegovini) (Internet stranica: <http://www.geocities.com/CapitolHill/6777/library.htm>).

18. Kurt Schork, "Sarajevo's Much-Loved Old Town Hall Ablaze," /Omiljena sarajevska biblioteka u plamenu/, Reuter Library Report, 26. avgust 1992. godine

19. John Pomfret, "Battles for Sarajevo Intensify as Bosnian Peace Conference Opens" /Borbe za Sarajevo sve intenzivnije dok se otvara mirovna konferencija za Bosnu/, *Associated Press*, 26. avgust 1992. godine.

20. Rukopisi i knjige evakuisane iz zapaljene zgrade i ostali materijal izvučen iz podruma biblioteke nakon što su se temelji ohladili prebačeni su u nekadašnju aškenasku sinagogu, koju je jevrejska zajednica Sarajeva 1945. godine donirala za kulturne svrhe: Tatjana Praštalo, "Death of a Library" /Smrt jedne biblioteke/, *Logos* 8/2 (1997): 96-99; Fahrudin Kalender, "In memoriam: Aida (Fadila) Buturović (1959-1992)" *Bibliotekarstvo: godišnjak Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine* 37-41. (1992.-96.): 37; broj žrtava za 25.-26. avgust citiran prema Phil Davison, "Ancient Treasures Destroyed," /Uništena drevno blago/, *Independent* (London), 27. avgust 1992. godine, 8.

21. Lejla Gazić, "Stradanje Orijentalnog instituta u Sarajevu", *Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 32 (1992.-93.):23-25.

22. Karadžićeva izjava citirana u *Newsday*, 30. novembra 1992. godine.

23. I ovaj put je spasavanje čuvene Hagade od propasti pokrenulo legende i nagađanja; posebno dramatična mada po svemu sudeći neverodostojna verzija pojavljuje se u Marian Wenzel, "Eye Witness in Sarajevo: Our Sister and Brother Curators and Art Historians," /Očevici u Sarajevu: naša sabraća kustosi i istoričari umetnosti/, *Art Newspaper* (London) 4/32 (novembar 1993):7. Evakuaciju zbirki Zemaljskog muzeja, uključujući i Hagadu, opisao je bibliotekar Muzeja Kemal Bakaršić u "The Libraries of Sarajevo and the Book that Saved Our Lives," /Sarajevske biblioteke i knjiga koja nam je spasila život/, *New Combat: A Journal of Reason and Resistance* 3 (jesen 1994): 14-15, i "Story of Sarajevo Hagada", /Priča o sarajevskoj Hagadi/, 135, 141-42. Dok se opsada Sarajeva nastavljala, špekulacije u vezi sa čuvenim rukopisom doživjele su vrhunac u članku Thoma Shankera, "Missing Pages: Sarajevo Postcard" /Stranice koje nedostaju: sarajevska razglednica/, *New Republic* 212/7 (13. februar 1995. godine): 14-15, u kojem stoji gnusna optužba da je "muslimanska vlada" u Sarajevu – navodno ravnodušna prema sudbini jevrejskog kulturnog blaga – već prodala rukopis kako bi za gotovinu mogla da kupi oružje. Bosanske vlasti su uzvratile tako što su, uz rizik koji to nosi, javnosti pokazale rukopis Hagade za vreme Pesaha tog proleća; v. Roger Cohen, "Bosnia's Jews Glimpse Book and Hope" /Na tren viđena knjiga bosanskih Jevreja i nada/, *New York Times*, 16. april 1995.

24. Citat iz intervjuja Kate Adie navdene u "Bosnia's Written History in Flames? The Major Libraries and Archives Reported Destroyed," /Pisana istorija Bosne u plamenu? Uništenje glavnih biblioteka i arhiva/, *Art Newspaper* (London) 3/21 (okt. 1992.): I; o šteti koju je pretrpeo Zemaljski muzej v. Rizo Sijarić, "Update on the Zemaljski Muzej, Sarajevo", *Museum Management and Curatorship* 12 (1993): 195-99; Marian Wenzel, "Obituary: Dr Rizo Sijarić, Director of the Zemaljski Muzej, Sarajevo, Killed in Sarajevo, 10. decembar 1993. godine", /In memoriam: dr Rizo Sijarić, direktor Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, ubijen u Sarajevu 10. dec. 1993. godine/ *Museum Management and Curatorship* 13 (1994): 79-80.

25. Emir Žuljević, "Die Lage des Bibliothekswesens in Bosnien-Herzegowina: Bücherteilen das Schicksal der Menschen," *Gutenberg-Jahrbuch*, 1996, 315-21; Kevin Myers, „Blasting Holes in Bosnia's History,“ /Rupe od eksploziva u istoriji Bosne/*Irish Times*, 14. avgust 1993. godine

26. Uništenje biblioteke u Nedžarićima i ostalih privatnih i javnih biblioteka i umetničkih zbirki u Sarajevu, uključujući i njegovu vlastitu, opisao je pisac Ivan Lovrenović, «The Hatred of Memory» /Mržnja sećanja/, *New York Times*, 28. maj 1994. godine; v. isto *Cultural Institutions and Monuments in Sarajevo*, ur. Aida Čengić i Ferida Duraković (Budimpešta: Institut Otvoreno Društvo, Projekat Otvoreno Društvo, Sarajevo, mart 1995. godine); Andras Riedlmayer, "Erasing the Past: The Destruction of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina", /Zatiranje prošlosti: uništenje biblioteka i arhiva Bosne i Hercegovine/ *Middle East Studies Association Bulletin* 29/1 (juli 1995): 7-11.

27. Muhamed Ždralović daje veoma sažet opis zbirke Alije Sadikovića u "Bosnia-Herzegovina", *World Survey of Islamic Manuscripts*, ur. G.J.Roper (London: Al-Furqan Foundation, 1992); 1: 95; podaci o zbirci dobijeni su u razgovoru (21. maj 1998.) koji je sa unukom g-dina Sadikovića, Fahrudinom Sadikovićem trenutno nastanjenim u Tuzli, u moje ime vodila prof. Aiša Sendijarević. Podatke o rušenju džamija u Janji pružila je Državna komisija sa prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine u Sarajevu; reporter Robert Block, koji je posetio Janju u maju 1993. godine pisao je o srušenim džamijama u gradu i terorisanim stanovnicima – Muslimanima u "Referendum Haunted by Fear" /Referendum u strahu/, *Independent* (London), 16. maj 1993.

28. O "etničkom čišćenju" Janje, v. Charlotte Eager, "Muslims Pay for Own Ethnic Cleansing", *Observer* (London) /Muslimani plaćaju za sopstveno etničko čišćenje/, 4. septembar 19954; Robert Block, "Town Moves from 'Limbo to Living Hell': 'Ethnic cleansing' in Janja Is Being Executed with Businesslike Efficiency", /Grad od čistilišta do gorućeg pakla:"etničko čišćenje u Janji obavljeno sa poslovnom efikasnošću/ *Independent*

András Riedlmayer

(London), 27. sept. 1994; Roger Thurow, "Reporter's Notebook: Return to Janja Finds the 'Cleansing' sadly Complete", /Novinarska beležnica: ponovni dolazak u Janju i tužna konstatacija da je etničko čišćenje obavljeno/ *Wall Street Journal*, 22. novembar 1994; Laura Berman, "The price of Peace," /Cena mira/ *Detroit News*, 18. mart 1996; Roy Gutman, "Albright Team Views Graves: Bones Protrude from Furrows", /Tim Albrightove obilazi grobnice: kosti štrče iz brazdi/ *Newsday*, 23. mart 1996; John Pomfret, "Bosnian Serb Switches from Purges to Politics: Will Elections Legitimize 'Cleansers'?" /Bosanski Srbi ili od čistki do politike: da li će izbori da daju legitimitet počinocima "čišćenja"/ *International Herald Tribune*, 23. avgust 1996.

29. Izjava za štampu UNHCR, REF/1034, 23; avgust 1993.

30. Za opis Mehmedbašića zbirke vidi Fehim Nametak, "Rukopisna zbirka Habiba Mehmedbašića iz Stoca", *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke*, 11-12 (1985): 181-82; o uništavanju kulturne baštine Stoca vidi Matej Vipotnik, "U potrazi za bosanskim izgubljenim kulturnim blagom", *Berserkistan* (Internet novine), 30. jul 1996, <http://www.linder.com/berserk/culture.html>, i kompilaciju dokumenata koju je izdalo Predsedništvo u egzilu opštine Stolac, *Crimes in Stolac Municipality, /Zločini u opštini Stolac/ 1992-1994*. (Mostar: *Zid*, 1996), 45-54; odlomci ovog potonjeg se takođe mogu naći na internetu, <http://haverford.edu/relg/sells/Stolac/Stolacrimes.html>.

31. Pre rata 1992-1995. Državni arhiv Bosne i Hercegovine na državnom i regionalnom nivou imao je arhivski materijal čija smešten na policama dužine 25.054 metara. Iz ovog korpusa materijala, 1.625 metara (6,5 procenata od ukupne dužine) je uništeno, izgubljeno ili ozbiljno oštećeno za vreme rata. No, 155.961 metara arhivskog materijala (ili šest puta više nego u Državnom arhivu) nalazilo se u 11.997 mesnih matičnih ureda; 85 posto tog materijala bilo je starije od dvadeset godina, neki su poticali čak iz austrougarskog perioda (1878-1918) ili iz vremena otomanske vladavine (kraj XV veka do 1878.). Više od polovine ovog materijala, odono oko 81.000 metara (52 procenta) uništeno je tokom rata. Mesni matični uredi imali su još 767.808 metara aktivnih registara, od kojih je uništeno 398.500 metara (49,8 posto). Orijentalni institut u Sarajevu imao je više od 200.000 istorijskih dokumenata i katastarskih knjiga iz otomanske provincijske arhive kao i iz arhiva kadijskih sudova iz otomanskog perioda; ta zbirka je potpuno uništena u maju 1992. Podaci objavljeni uz dozvolu autora još uvek neobjavljenog članka Azema Kožara, "War Destruction of the Archival Materials in Bosnia and Herzegovina" /Ratna razaranja arhivskog materijala u Bosni i Hercegovini/, predstavljenog na međunarodnom simpozijumu posvećenom obnovi arhivske službe u Bosni i Hercegovini, Public Record Office, London, 7-8. maj 1999.

32. Logiku koje leži u osnovi ovakvog kulturnog "čišćenja" rezimirao je jedan pripadnik hrvatske nacionalističke milicije, koji je jednom zapadnom reporteru u septembru 1993. rekao zašto mu je stalo da 427 godina stari most iz otomanskog perioda bude srušen: "Nije dovoljno očistiti Mostar od Muslimana; i spomenici moraju nestati", Robert Block, "Croatian Death Squad Talks Tough around the Pooltable", /Hrvatski vodovi smrti vode razgovore oko biljarskog stola/ *Independent* (London), 6. septembar 1993. Od kraja rata, iz reke je izvađeno kamenje srušenog Starog Mosta, koji će biti rekonstruisan; Jerrilynn Dodds, "Most na Neretvi", *Archeology* 51/1 (januar/februar 1998): 48-53.

33. Mark Thompson, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina*, /Kreiranje rata: Mediji u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini/ izmenjeno i dopunjeno izdanje (Luton: University of Luton Press; London: Article 19, 1999); Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, /Izdaja mosta: religija i genocid u Bosni/ izmenjeno i dopunjeno izdanje (Berkeley: University of California Press, 1998); Vesna Pešić, *Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis* /Srpski nacionalizam i koreni jugoslovenske krize/ (Washington, D.C.: US Institute for Peace, 1996); *Radicalisation of the Serbian Society: Collection of Documents*, /Radikalizacije srpskog društva: zbirka dokumenata/ ur. Sonja Biserko i S. Stanojlović (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, decembar 1997).

34. Nada Todorov, intervju dat pukovniku Nikoli Ostojiću u članku "Genocidne poruke iz '1001 noći'", *Vojska*, 8. april 1993., 20, citirano u Norman Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of Ethnic Cleansing* /Genocid u Bosni: Politika etničkog čišćenja/ (College Station: Texas A&M University Press, 1995), 70, 221; za ostale izjave ovog tipa vidi N. Cigar, "Serbia's Orientalists and Islam: Making Genocide Intellectually Respectable", /Srpski orijentalisti i islam: kako genocid učiniti respektabilnim/ *Islamic Quarterly* 38/3 (1994): 147-70.

35. Jovan Rašković, *Luda zemlja* (Beograd: Akvarijus, 1990); Dennis L. Breo, "Human Rights II: Cherif Bassiouni Condemns 'Psychology' of Balkan War Crimes", /Ljudska prava II: Cherif Bassiouni osuđuje 'psihologiju' u balkanskim ratnim zločinima/ *Journal Of the American Medical Association* 270 (1993): 643-45.

36. Izjava Plavšićeve objavljena u reviji *Svet* (Novi Sad), citat iz Slobodan Inić u članku "Biljana Plavšić: Geneticist in the Service of a Great Crime", /Biljana Plavšić: Genetičar u službi velikog zločina/ *Bosnia report* (London) 19 (jun-avgust 1997): I; članak profesora Inića je prvi put objavljen na srpskom u *Helsinškoj povelji* od novembra 1996, koju je objavio Helsinški odbor za ljudska prava Srbije.

37. Charlotte Eager, "From Haven to Hell" /Od raja do pakla/. *Observer* (London), 16. juli 1995.

38. Elizabeth Neuffer, "War Crimes Probe Pains Srebrenica: Genocide Charges Stir Range of Emotion in Bosnian City" /Srebrenica povređena zbog istraga o ratnim zločinima: Optužbe za genocid izazvale su burne emocije u bosanskom gradu/, *Boston Globe*, 2. april 1996.

39. Edward T. O'Neill, Jeffrey A. Young, i Robert Bremer, "The Bosnian National Library: Building a Virtual Collection" /Narodna biblioteka Bosne: stvaranje virtuelne zbirke/, *Annual Review of OCLC Research* 1996 (<http://www.oclc.org/oclc/research/publications/review96/bosnia.htm>). Kimberley Sweet, "Volumes of Hope" /Tomovi nade/, *University of Chicago Magazine* (oktobar 1998), College Report, viii-x (<http://www2.uchicago.edu/alumni/alumni.mag/9810/CollegeReport/volumes.htm>).

40. S ponovnim štampanjem je krenulo već po izbujanju rata, kad je izdat faksimil klasičnog dela Mehmed-bega Kapetana Ljubušaka, *Šta misle muhamedanci u Bosni*, koje je prvi put objavljeno 1886. Štampano 1992. kao Edicija Memoria Bosniaca, ovo izdanje je obeleženo kao "Reprint izdanja građe spašene iz Vijećnice-NUB BiH razorene 25/26. avgusta 1992. Ovo je jedna od nekoliko stotina knjiga i naslova periodike objavljenih u opkoljenom Sarajevu i u drugim bosanskim gradovima za vreme rata; *Bibliografija monografskih publikacija 1992-1994: popis ratnih izdanja* (Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 1995); Enes Kujundžić, *Gutenberg's Legacy in Wartime – Bosnia and Herzegovina: The Publishing of Periodicals, 1992-1994* (Siena: Università degli Studi di Siena, Comitato LI.SA, 1995).

41. *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta: lijepa književnost*, ur. Salih Trako i Lejla Gazić, Posebna izdanja, 20 (Orijentalni institut u Sarajevu, 1997), 410 str., katalog koji sadrži opise 564 arapska, persijska, turska i alhamijado (bosanski slovenski jezik napisan arapskim pismom) rukopisa lepe književnosti u posedu Instituta. Ovo je bio jedan od kataloga koje su za objavljivanje pripremili naučni radnici Orijentalnog instituta uoči rata. Nakon što su zapaljive granate sa srpskih položaja uništile knjiški fond Instituta i tekuće radove, kopija nacrtu ovog kataloga pronađena je u arhivi bosanskog Ministarstva kulture gde je bio arhiviran. Dva iskusna naučnika Orijentalnog instituta, Salih Trako i Lejla Gazić, uspeali su da izađu iz opkoljenog grada ponevši sa sobom rukopis kataloga. Završili su rad na njemu i pripremili ga za štampu dok su boravili kod velikog naučnika stručnjaka za islamske rukopise dr Fuada Sezgina i njegove žene Ursule u njihovom domu u Frankfurtu, Nemačka, gde su im bila dostupna sva referentna dela koja više nisu postojala u Sarajevu.

42. Projekat sakupljanja bosanskih rukopisa pokrenuli su 1994. godine Amila Buturović (York University), András Riedlmayer (Harvard University), i Irvin Cemil Schick (Harvard University i MIT); za dodatne informacije čitaoci se upućuju na internet-adresu projekta: <http://www.applicom.com/manu/ingather.htm>. Na stranici "dodatnih informacija" nalazi se spisak bosanskih biblioteka koje su tražile pomoć, adrese drugih projekata za pomoć bosanskim bibliotekama, informacije o međunarodnom pravu i krivičnom gonjenju počinilaca ratnih zločina, i za to vezani dokumenti i internet-linkovi: <http://www.applicom.com/manu/moreinf.htm>.